

NAFTA I ANGAŽIRANJE SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA NA BLISKOM ISTOKU

U posljednjem prošlogodišnjem broju sovjetskog naučno-političkog časopisa »Međunarodna žiznj« (izd. »Znanje«, Moskva) objavljen je interesantan članak Viktora Perloa pod naslovom »Naftni imperijalizam SAD na arapskom istoku«. Autor članka obrađuje prvenstveno ekonomsko-političke odnose SAD s Izraelom i arapskim zemljama uz poseban osvrt na poziciju zapadnih petrolejskih kompanija.

U uvodnom dijelu V. Perlo iznosi činjenično stanje u eksploataciji nafte na Bliskom istoku (uključujući sjv. Afriku i Iran). On navodi da od ukupno 15 milijuna 900.000 barila nafte (1 barrel = 159 litara) koju su u 1966. godini dobile kompanije SAD, više od jedne trećine (6.600.000) otpada na naftu s Bliskog istoka. U 1965. godini je arapska nafta donijela Sjedinjenim Američkim Državama jednu trećinu od svih profita američkog kapitala, uloženog izvan SAD.

Do II svj. rata tri četvrtine nafte na Bliskom istoku eksploatirale su britanske kompanije. Slabljenjem britanskog imperija, odnos se bitno izmijenio u korist SAD tako da danas Britanija zajedno s Nizozemskom eksploatira 29,7 posto arapske nafte dok SAD imaju 55,3%. Na Francusku otpada skromniji postotak od 9,2, a Japan, Zap. Njemačka, Italija i samo arapske zemlje zajedno posjeduju samo 5,8%.

Po veličini kompanija još uvijek vodi gigantski »British Petroleum«, na četrto mjesto britansko-nizozemski »Royal Dutch Shell«, a sva ostala mjesta do uključivo sedmog drže američke

kompanije na čelu sa »Standard Oil of New Jersey«. Osmo mjesto pripada najvećoj francuskoj kompaniji, a dalje slijedi niz manje značajnih firmi iz raznih zemalja. Najveće američke kompanije zajedno sa »British Petroleumom« i »Shellom« sačinjavaju tzv. »Međunarodni naftni kartel«, koji predstavlja jednu od najvećih svjetskih koncentracija kapitala. Ranije je u kartelu sudjelovala i francuska kompanija, ali se danas, u skladu s općom politikom svoje zemlje, znatno distancirala od ostalih članica, pa je »međunarodni« kartel postao u punom smislu riječi anglo-američko udruženje.

Za ilustraciju koliko je koncentriran američki naftni kapital treba spomenuti da Rockefellerova grupacija, koju sačinjavaju »Standard Oil of New Jersey«, »Standard Oil of California« i »Mobil Oil«, sama eksploatira 31% od cjelokupne nafte Bliskog istoka.

V. Perlo dalje navodi visinu profita od nafte, koji se donedavno dijelio tako da od jednog USA dolara dobiti, čista dobit za kompanije iznosi oko 90 centi, 10 centi se plaćalo državama na čijem su teritoriju izvori, a svega jedan cent uposlenim radnicima. S obzirom na svoju veličinu i financijsku snagu, kompanije udružene u »Međunarodni naftni kartel«, sposobne su, smatra autor, ne samo da snažno brane svoje ekonomske interese već i da znatno utječu na vanjsku politiku svojih država.

Za osiguranje nesmetane eksploatacije Bliskog istoka bila je potrebna vojno-politička osnova. U početku je tu postojala direktna kolonijalna vlast imperijalističkih država. Kasnije se forma pritiska transformira u novi oblik. Garancija strane prisutnosti su sada vojne baze, vojne misije, prisutnost flote itd., a od posebnog je značenja oslanjanje na reakcionarne, feudalne režime, koji i sami žele prisno povezivanje s imperi-

jalističkim državama radi vlastite zaštite. Deset posto profita, kojeg kompanije plaćaju nekim arapskim monarhijama predstavljaju važan faktor osiguranja imperijalističkih pozicija, jer, iako neznatan prema cjelini, taj dio profita je dovoljan da vladarskoj kući osigura besprimjerno blistav i raskošan život.

Takva politika imperijalističkih država doživjela je posljednjih godina znatne udarce, počevši od revolucije u Egiptu 1952, pa revolucionarnim zbivanjima u Iraku, Alžiru, Jemenu, Siriji i najnovijim događajima u južnoj Arabiji. Osjetivši opasnost, imperijalističke zemlje počinju se ozbiljnije brinuti za svoje ugrožene interese. Strategija tih zemalja se sastoji u nastojanju da se u međusobnim sukobima oslabi snaga arapskih država i tako otupi oštrica antiimperijalističkog otpora. Radi toga imperijalističke zemlje snažno djeluju na raspirivanju međuarapskih razmimoilaženja i sukoba. U okviru takve politike pokazao se za imperijaliste najinteresantnijim sukob između Izraela i arapskih država. Slijedeći svoje političke interese, imperijalističke sile su od početka podržavale Izrael i njegovu konfrontaciju prema arapskom svijetu. Tako su se tokom godina redale provokativne akcije od strane te države, počevši od progona palestinskih Arapa, pa preko trojne agresije 1956, do najnovijih događaja. Za cijelo je to vrijeme politika Izraela bila usko povezana s politikom imperijalističkih sila, dok su na unutrašnjem planu konstantno gušene sve napredne tendencije.

Posljednjih godina arapske zemlje dobivaju sve veću pomoć od socijalističkih država. Kao odgovor na to kompanije znatno povećavaju odštetu, koju za vadenje nafte plaćaju arapskim zemljama, da bi na taj način učvrstile svoje poljuljane pozicije. Tako »Irak Petroleum« plaća danas Siriji čak 50% od profita na njezinim izvorima.

Zbog opadanja profita i sve nestabilnije pozicije, imperijalističke zemlje sve više investiraju u izraelsku privredu. Na taj način se postiže dvosruki efekt – investicije su sigurnije, a jačanje izraelskog potencijala ugrožava arapski svijet koji, zaokupljen vanjskom opasnošću, ima manje mogućnosti da se bavi stranim kompanijama na svom području. Autor navodi da su za vrijeme posljednjih ratnih operacija američki kapitalisti poslali na dar Izraelu 500 milijuna USA dolara za pokriće ratnih

rashoda, što nije samo izraz cionističke solidarnosti već izraz širih interesa i simpatija prema izraelskoj prozapadnoj poziciji. Osim spomenute pomoći, američke su banke odobrile Izraelu kredite u iznosu od preko 200.000.000 USA dolara.

Nakon agresije Izrael je u skladu sa svojom imperijalističkom politikom pristupio eksploataciji nafte na okupiranom Sinaju s otvorenom namjerom da se tamo zadrži, pa je u tu svrhu naručio supertanker od 113.000 BRT za prijevoz sinajske nafte. Takav stav Izraela je moguć zahvaljujući aktivnoj podršci SAD, koje su mu osim financijske, pružile i znatnu vojnu pomoć, naročito u avijaciji.

Da bi svoju situaciju prikazali kao neutralnu, kaže autor, SAD službeno pomažu i vojni razvoj arapskih zemalja. Međutim, u praksi se cijela ta pomoć svodi na školovanje nekoliko stotina oficira u američkim vojnim akademijama, ali se pri tom pazi da oficiri budu iz »umjerenih« zemalja kao što su Saudijska Arabija, Kuwait itd. Ta specijalizacija, smatra autor, ima više za cilj antisocijalističku propagandu nego vojnu naobrazbu. Prema izjavi Pentagona, SAD imaju od toga dvostruku korist – daju arapskim zemljama dokaz neutralnosti i objektivnost, a s druge strane odgajaju arapske oficire u proameričkom duhu, što se višestruko isplati kada ovi s vremenom zauzmu često vrlo značajne položaje u svojim zemljama.

Autor se osvrće na položaj Britanije u najnovije vrijeme i konstatira da je sve teži baš radi udaraca njenim petrolejskim pozicijama. Angloameričke kompanije padaju iz neprilike u nepriliku – tu je nacionalizacija izvora u Alžiru, povušenje odštete za eksploataciju, potpuni embargo u nekim arapskim zemljama, zatvaranje naftovoda itd.

Kao veliki uspjeh antiimperijalističke borbe Perlo navodi sporazum kojim se vladari arapskih monarhija, bogatih naftom, obavezuju predati žrtvama agresije u ime pomoći 400.000.000 USA dolara. Autor citira američki časopis »Fortune« (rujan 1967), koji smatra da je američka politika doživjela među arapskim zemljama potpuni debakl i da su velike američke petrolejske kompanije danas ugrožene više nego ikad zbog pogrešne politike Sjedinjenih Američkih Država.

Na kraju, V. Perlo zaključuje da je bit cijele imperijalističke politike na

Bliskom istoku – strah od gubitka ogromnih petrolejskih profita i nastojanje da se prisutnost kompanija očuva uz pomoć dvoičnosti i svakojakih intriga. U protivnom, profiti bi presušili, a za potrebnu naftu trebalo bi plaćati punu cijenu. To zapadni kapitalisti žele svakako izbjeći pa su, po mišljenju autora, spremni da ako to jednog dana postane »neophodno« – prepuste i Izrael sudbini. Tako bi po mišljenju nekih američkih biznismena, stekli za arapski svijet zasluge koje bi osigurale petrolejskim kompanijama daljnju egzistenciju i profit, a profit je za svakog kapitalistu jedina vrednota.

Ako američki narod ne uspije onemogućiti imperijalističku politiku svoje vlade, završava Viktor Perlo, mogli bi svi Amerikanci snositi posljedice takve politike.

Borivoj Ivanović

AMERIČKI IZAZOV

Jean-Jacques Servan-Schreiber:

«Le défi américain» Denoël, Paris, 1967.

Sjedinjene države su ostvarile značajno prisustvo u Zapadnoj Evropi u čitavom periodu poslije drugog svjetskog rata. Glavna poluga američkog utjecaja bila je vojno politička, bio je to hladni rat. Međutim, paralelno sa slabljenjem blokovske kohezije u drugoj poslijeratnoj dekadi, a naročito posljednjih godina, sve je više glasova koji ukazuju na snažan prodor američke industrije u Zapadnu Evropu.

Knjiga Jean-Jacques Servan-Schreibera izazvala je mnogo pažnje u Francuskoj, a vrlo brzo je i kroz čitavu Evropu prostrujao njegov poziv na uzbuđenje s kojim i započinje knjigu: »Treća svjetska industrijska sila, pored SAD i SSSR, mogla bi za petnaest godina biti ne Evropa nego američka industrija u Evropi«.

U analizi američke industrijske penetracije u Z. Evropu dominira ocjena da se američka industrija bolje impostirala u Zajedničko tržište od samih zemalja članica, i da ona pri tom pokazuje stratešku orijentaciju na posjedanje onih sektora koji su obilježeni »uznapredovalom tehnologijom, brzim ritmom inovacija i snažnim koeficijentom rasta«. Di-

namika američkog investiranja ne izražava se potpuno u aktualnoj veličini (u svim evropskim zemljama osim Belgije je to manje od 10% bruto akumulacije kapitala) već se mora uzeti u obzir i ritam rasta. U 1966. godini američke investicije su se povećale u samim Sjedinjenim Državama za 17%, u ostalom svijetu za 21%, a u zemljama EEZ za 40%. Još je značajniji, po autorovu mišljenju, kvalitativni aspekt američkog investiranja. Dok evropske investicije u SAD predstavljaju uglavnom financijske plasmane, američko investiranje u Evropi ima najčešće karakter »preuzimanja kontrole«. Nadalje, velika a ne srednja američka poduzeća su ona koja daju preponderantan dio američkih investicija u Evropi (autor navodi da 40% američkih investicija u V. Britaniji, Francuskoj i Z. Njemačkoj daju tri američka giganta). Ističe se, zatim, financijska strana američkog investiranja. Svega 10% sredstava dolazi od čistog transfera dolara iz SAD a ostatak se ostvaruje na licu mjesta putem zajmova na evropskom tržištu kapitala, subvencija evropskih vlada i samofinanciranjem. Evropski izvori, dakle, čine devet desetina američkog investiranja u Evropi: »Mi ih plaćamo... da bi nas kupili!« Konačno, jedan od značajnih faktora superiornosti američkih konkurenata je i sistematska podrška koju američka vlada pruža ključnim industrijama pomoću javnih narudžbi i ugovora o istraživanjima. Vlada SAD time ujedno orijentira strategiju velikih firmi, tako da odnosi između centrala u SAD i filijala u Evropi »nisu determinirani čistim ekonomskim zakonima«.

Knjizi u ovom dijelu svakako nedostaje i analiza zapadnoevropskog kapitalizma koji se kroz hladni rat povezao sa SAD i doveo američku industriju u Evropu. Ako autor ponegdje i ukazuje paušalno na »stare strukture«, onda prvenstveno razmatra njihove političke izražaje, a ne i njihova društveno-ekonomska obilježja.

Radi se, prema autoru, o »aktualnoj superiornosti i o potencijalnoj superiornosti« SAD. Autor se obilato služi predviđanjima svjetskog privrednog razvoja i razvoja SAD (koja su sadržana u radovima raznih američkih instituta, istraživačkih centara u velikim kompanijama i vladinih agencija). Njihova funkcija u knjizi je da, uz notu dramatičnosti, pokažu da će Zapadna Evropa, nastave li se aktualni trendovi,

prestati da bude dio »iste civilizacije« sa SAD. Prema ovim predviđanjima 2000-te godine će samo SAD, Japan, Kanada i Švedska biti u »postindustrijskom društvu«. Zapadna Evropa, SSSR, Izrael, DDR, Poljska, ČSSR, Australija i Novi Zeland će biti u fazi »uznapredovanih industrijskih društava«, dok će ostale evropske zemlje, nekoliko najrazvijenijih azijskih i južnoameričkih zemalja pristizati u tu fazu, a Kina, Indija, gotovo čitava Južna Amerika, arapski svijet i tzv. Crna Afrika još neće biti ni u »industrijskom društvu«.

Čak i kad bi bilo moguće ekstrapolirati aktualne trendove na tako dugi rok, ostaje još uvijek pitanje izbora trendova koji bi imali determinantan značaj. I da li ostati samo na ekonomskim pokazateljima kad se zna da su upravo krupna društveno-politička zbivanja XX stoljeća poremetila mnoge ranije predstave? I da li je moguće tipologiju društava osloniti samo na industrijski fenomen? Osim toga, neovisno od valjanosti ovih američkih predviđanja, Servan-Schreiberovo situiranje evropske budućnosti pokazuje da se tu uvlače i politička mjericila. Naime, kad smo već na terenu predviđanja, treba da prihvatimo: da američko prisustvo ima izgleda da na duži rok bude jedna od determinanti zapadnoevropskih kretanja. Međutim, isto tako treba da vjerujemo da će razvoj čitave Evrope, uključujući i Sovjetski Savez i ostale socijalističke zemlje (a citirana američka predviđanja upravo i upućuju na takav relativno balansirani razvoj čitave Evrope), naći šire privredne, pa i političke izražaje, nego što su to razne varijante »male Evrope«. Isto je tako očevidno da će jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja, bilo kako da se razvija, unositi svoje determinante u svjetska, pa i u evropska kretanja. Autor, međutim, ne daje ni najmanje nagovještaje ni u jednom ni u drugom pravcu.

Tri najznačajnija obilježja američke sredine 1980-tih godina bit će, također prema američkim predviđanjima, »potpuna ili gotovo potpuna urbanizacija, opća automatizacija industrije i revolucija u sistemima informacija«. Elektronski mozak se razvija od svoje prvobitne funkcije pomagala za računanje u »organ upravljanja i informacija« razasrt po dubini privrede i cjelokupnog društvenog organizma. Bit će potrebni milioni specijalista-programera i sistemi obrazovanja koji će omogućavati perma-

nentno readaptiranje ranijih znanja. Osnovni »faktori ekspanzije« sve više postaju obrazovanje i tehnološka inovacija, a sve manje radna snaga i kapital.

Iza tih predviđanja stoji golema produktivna mašina SAD. O visokom stupnju produktivnosti i o velikoj koncentraciji i centralizaciji govori autorov podatak da je zbir profita od po deset najjačih poduzeća u V. Britaniji, Francuskoj, Z. Njemačkoj i Japanu jednak profitu samog General Motorsa, i da u tih četrdeset poduzeća radi 3,5 miliona ljudi, a u General Motorsu svega 730.000. Prema autoru je produkcija tehnološke inovacije postala sam predmet ekonomske politike. Govoreći o toj novoj formi industrijskog rata, autor ukazuje da se u kemijskoj industriji SAD smatra već normalnom situacija u kojoj je polovina poslova zasnovana na proizvodima za koje se pred deset godina nije ni znalo. Autor ističe ulogu države u troškovima istraživanja i naznačuje da je ona odlučujuća u sektorima transporta, komunikacija i elektronike. U takvim relacijama koncentracije, centralizacije i produktivnosti pomalja se »sprega« »privreda-univerzitet-država« u jednom, po autoru, zapanjujuće integriranom kompleksu, kojeg on naziva »tehnostuktura« (usvajajući termin J. K. Galbraitha iz knjige »The New Industrial State«).

Kroz cijelu knjigu se provlači teza da američka superiornost dolazi prije svega od »virtuoznosti u upravljanju«, a da bi autorova tehnokratska eksplikacija imala puni autoritet, on u poglavlju o Americi daje riječ Robertu McNamari (čija je biografija sama po sebi uvjerljiva ilustracija sprege tehnokracije u krupnim monopolima i birokracije u državnim vrhovima – direktor Forda postao je ministar odbrane a sada je direktor Međunarodne banke za obnovu i razvoj). McNamara ukazuje da su svi realiteti podložni organiziranom utjecaju i da »sous-management« nije izraz slobode, već naprotiv, prepuštanje drugim snagama, van »snaga razuma«, da oblikuju stvarnost. Po McNamari raskorak između SAD i Z. Evrope nije toliko »tehnološki jaz« koliko »jaz u upravljanju« (»managerial gap«). On zapaža da je u Evropi gotovo nepoznato moderno obrazovanje za upravljanje u privatnim poduzećima i javnim administracijama.

Autor sugerira da američka penetracija u Z. Evropu ne predstavlja »klasični politički imperijalizam«, već se radi o »poplavi moći« koja dolazi od ovakve

»razlike u tlaku« između SAD i Z. Evrope. Ne treba se, naravno, intelektualno i politički zatvoriti pred jednom mogućom pozitivnom Amerikom visokih naučno-tehnoloških dostignuća, koja zasad istovremeno obogaćuju i prijete čovječanstvu, ali ovakva teza znači zanemarivanje cjeline, globalne strategije državno-monopolističkog vrha Sjedinjenih Država. Iste su to snage koje vode »prljavi rat« u Vijetnamu i rat monopola u Z. Evropi.

Ako kraj takve »razlike u tlaku«, i s takvim izgledima svjetske ekonomske budućnosti, Evropa nastavi pasivno pomagati plimu američkog investiranja, njena ekonomija će, prema autoru, preći pod američku komandu. Zavisnost može kratkoročno izgledati povoljna (tzv. »atlantska« varijanta), ali njen dugoročni efekt je isti kao i »neosporivo dobročinstvo evropskih metropola njihovim bivšim kolonijama«.

Pred prodorom američke industrije Evropa je, po autoru, bez strategije. Impulsi ka restriktivnoj politici mogu samo škoditi (autor prikazuje lutanje Francuske, V. Britanije i Z. Njemačke između restriktivne politike i politike privlačenja američkih investicija). Zahitjeve za nacionalizacijom naziva »tipičnom reakcijom nerazvijenoga«. U mjeri u kojoj strano investiranje izražava tehnološku superiornost nacionalizacija bi, po njemu, zahvatila samo tvorničke zidove. Autor analizira nesporazume u Evropskoj zajednici za ugljen i čelik i u »ELDO« (projekt za zajedničku zapadnoevropsku svemirsku raketu). Na primjeru britansko-francuskog projekta nadzvučnog aviona »Concorde« polemizira s koncepcijom »kooperacije«, a na primjeru »Euratom« s koncepcijom »juste retour«. Dok zapadnoevropske zemlje ne uspijevaju da se uzdignu iznad usko nacionalnih interesa, američke kompanije imaju direktije na evropskom nivou i, zahvaljujući Zajedničkom tržištu, krstare s lakoćom od Amsterdama do Napulja.

Evropa je stvorila tržište, ali nije stvorila »moć« (puissance). Pred njom su tri alternative: 1. Nastaviti aktualni put (što vodi u »industrijsku aneksiju«); 2. Težiti komplementarnoj ulozi u odnosu na američku privredu (to je put »satelitizacije«); i 3. Ostvariti kompetitivnost u nekim ključnim sektorima.

Autor se, naravno, opredjeljuje za ovaj treći put. Po njemu bi ti ključni

sektori privredne budućnosti u kojima je neophodno ostvariti kompetitivnost bili prvenstveno: elektronika i informacije, svemirska istraživanja i atomska energija. Kompetitivnost (istraživanja, inovacije) mogu ostvariti samo velike industrijske jedinice koje se mogu formirati samo na evropskom planu i uz intervenciju javnih vlasti (iako autor zazire od riječi monopol, zna se kako u kapitalizmu nastaju velike industrijske jedinice – uostalom, sam autor daje podatak da je General Electric u konkurenciji sa IBM kupio Olivetti u Italiji i Bull u Francuskoj i to ne radi njihovih produktivnih potencijala nego prvenstveno radi njihove prodajne mreže). Da bi javne vlasti mogle biti pokretač i garant poduzeća te evropske zajednice, one se moraju organizirati na evropskom nivou (taj »federalni minimum« pored općeg prava glasa, Federalnog akta i sl., pretpostavlja i da se evropskoj federalnoj instituciji osigura takva financijska moć koja bi joj omogućila da igra ulogu analognu onoj američkog federalnog budžeta). Potrebno je, također, »transformiranje metoda udruživanja, konvergencije između industrijskih jedinica, univerziteta i političkih vlasti«. Nadalje, tehnološki jaz i jaz u upravljanju mogu biti napadnuti samo putem obrazovanja koje bi bilo »produbljeno i opće za mlade, obnavljano i permanentno za odrasle«. I konačno, a po autoru sve ostalo od toga zavisi, potrebno je »oslobodenje energija zarobljenih u starim strukturama jednom revolucijom u tehnikama organizacije, revolucijom koja treba da dovede do obnavljanja elita i društvenih odnosa«.

Fudamentalni uvjet takvog »uspravljanja« Evrope je, kaže autor, postizavanje jednog »vrlo visokog stupnja socijalne integracije«. Razmatrajući koje su političke snage sposobne da budu nosilac takvog razvoja, autor ističe vrijednost »tradicionalnih ideja onoga što se u Njemačkoj i Skandinaviji naziva socijaldemokracija; u Engleskoj laburizam, a u latinskim zemljama ljevica«. Autor pri tom priziva razvoj samih Sjedinjenih Država »pod utjecajem i akcijom prosvijećenih elemenata Demokratske stranke od 1932. na ovamo«. U posljednjem poglavlju autor elaborira tezu da »u jednoj ekonomici u ekspanziji socijalna pravda postaje uvjet industrijskog dinamizma«. Jedna ljevica na vlasti bi, po njemu, mogla crpiti snagu iz takvog sjedinjenja pravde i rasta.

Odnos snaga između Sjedinjenih Država i Zapadne Evrope, za čiju izmjenu se autor zalaže nastao je i razvija se u njedrima suvremenog kapitalizma i kroz njegove proturječnosti. Ako u Francuskoj uz varijante mogu nastati u osnovi dvije kritike američkog monopola – jedna, radničke klase u okviru opće kritike kapitalizma, i druga, monopolitičke buržoazije u okviru borbe između monopola unutar kapitalizma – onda pobunu J. J. Servan-Schreibera, treba svrstati u ovu drugu kategoriju. Pred »američkim izazovom« autor se zalaže za jačanje evropskih monopola i za sprengu njihove tehnokracije s evropskom birokracijom (u supranacionalnoj viziji) i naučno istraživačkim potencijalima u evropskoj varijanti »tehnostrukture«.

Prijedlozi Servan-Schreibera izražavaju objektivne procese razvoja proizvodnih snaga i daljeg podružtvljenja, i predstavljaju traganje visoko razvijenog kapitalizma za putovima razrješavanja svojih proturječnosti. Autor se pri tom ni u svojim vizijama ne može osloboditi američkog modela, pa bi se reklo da satelitizacija ne prijete samo zapadnoevropskoj privredi nego i duhu.

Autor pripada vladajućem sistemu do te mjere da čak osjeća potrebu da u jednom poglavlju razmatra moralne dileme koje to pobuđuje. Govori o »misijsanstvu« komunista, a »preuzimanje odgovornosti« u postojećem sistemu nastoji prikazati kao akt doktrinarne hrabrosti.

Ovo autorovo polazno ograničenje ne čini manje snažnim njegov prikaz američke industrijske penetracije u Zapadnu Evropu. Ali zbog toga njegova knjiga ne postiže punu koherentnost, ponegdje ostavlja praznine, a ponegdje, ponesena pojavom, bježi i ispred svojih zaključaka.

Luka Marković

PAUL SEABURY

The Rise and Decline of the Cold War
Basic Books Inc. Publishers
New York, 1967. p. 162

Poslijeratni razvoj međunarodnih političkih odnosa u najvećoj mjeri bio je ispunjen jednim novim veoma značajnim fenomenom – hladnim ratom. Premda su njegovi tragovi još i danas u većem ili manjem stupnju prisutni, činjenica je da iz današnje vremenske udaljenosti postoje povoljnije mogućnosti

sagledavanja dimenzija i karaktera tog specifičnog stanja »niti rata, niti mira«. Ali i pored toga što je hladni rat izgubio na svom značaju i što danas počinju dominirati međunarodnim odnosima drukčiji procesi, promatranje forme i sadržaja tog specifičnog konflikta i sada je znatno otežano. Kad ističemo taj momenat, onda u prvom redu mislimo na teškoće realnog pristupa tako kompleksnoj materiji, čije se istraživanje istovremeno ne može zamisliti bez neophodne objektivnosti i spremnosti da se paralelno ispituju stavovi obje strane učesnika konflikta.

Dosadašnja literatura posvećena hladnom ratu zaista je obimna. Od propagandističkih pamfleta, članaka, sinteziranja stavova, pa sve do ozbiljnijih napora i na jednoj i na drugoj strani činjeni su brojni pokušaji da se taj značajni konflikt što bolje objasni u skladu s potrebama vremena. Američka literatura posebno je bogata djelima koja su u cjelini ili djelomično posvećena hladnom ratu i međunarodnim odnosima tog perioda, i u njoj se može naći jedan širok spektar različitih mišljenja i ocjena, kojima ipak u najvećoj mjeri nedostaje objektivnost u pristupu, a posebno u zaključcima.

Profesor Paul Seabury čije su knjige »Power, Freedom and Diplomacy« i »The Waning of Southern Internationalism« zauzele vidno mjesto u američkoj politološkoj literaturi pokušao je u posebnoj knjizi iznijeti svoje stavove o hladnom ratu, kao bitnoj kategoriji suvremene povijesti. Politolog, sa širokom naobrazbom i solidnim poznavanjem najžešćeg poprišta hladnog rata – Evrope – profesor Seabury je imao predispozicije da u osvjetljavanju tog složenog skupa ideoloških, političkih i vojnih odnosa unese nove misli. Postavljajući okvire svog istraživanja u određene vremenske granice, u nastojanju da zahvati hladni rat od njegovih prvih, tek embrionalnih začetaka, i da ga osvijetli uz komentiranje sve do njegovog opadanja, Seabury je već na samom početku poklonio posebnu pažnju preciznom fiksiranju osnova promatranja. Opredijelivši se za potrebu što tačnijeg pronalaženja prvih začetaka konfrontacije u duhu hladnog rata, autor je htio podvući nužnost takvog minucioznog analiziranja elementarnog početka koje otvara mogućnosti za širu eksplikaciju. Shvaćajući hladni rat kao odnos između država ili sistema karakteriziran konstantnom po-

litikom recipročnog neprijateljstva bez upotrebe oružja, Seabury je iznio različita mišljenja zapadnih autora o korigenima, formama i sadržaju manifestacija vezanih uz taj konflikt. Pokušavajući iznijeti cjelinu zapadnih shvaćanja, autor navodi da je on bio shvaćen kao: konflikt između različitih formi ekonomske organizacije; konflikt između »slobodnog« i »totalitarističkog« političkog sistema; konflikt između »Istoka« i »Zapada«; konflikt između Amerike i Rusije, i na kraju kao konflikt između blokova.

Vremenski početak hladnog rata, koji Seabury posebno želi naglasiti, on vidi u 1946. ili 1947. godini ukazujući pri tome da je pojava dobila svoje čvrste sasvim vidljive konture u Trumanovoj doktrini. Međutim, i pored preciznog određenja pojma, karakteristika i trenutka izbijanja Seabury ipak nije odgovorio na neka najvažnija pitanja. Iznoseći skup zapadnih mišljenja o uzrocima hladnoratovske konfrontacije, autor nije pokazao vlastite stavove. Da li je hladni rat bio nužna i zakonita posljedica zaošttravanja međunarodnih odnosa, na bazi djelovanja različitih suprotnih društveno-političkih i ekonomskih sistema ili je postojala mogućnost daljnjeg zajedničkog djelovanja na bazi antihitlerovske koalicije, to znači na osnovu prihvaćanja potrebe koegzistiranja? Osim toga u naporima da se prikaže cjelovito tako važan problem nemoguće je zadovoljiti se samo s iznošenjem stavova jedne strane. U kratkom ekspliciranju mišljenja iz socijalističkih zemalja Seabury je istakao da je na Istoku navodno prihvaćeno jedinstveno mišljenje i o trenutku izbijanja konflikta i o njegovim karakteristikama. To, međutim, nije tačno. Naročito posljednjih nekoliko godina u socijalističkim zemljama pojavili su se radovi koji ukazuju na različite aspekte hladnoratovskog konfrontiranja i ne stoje uvijek na jednoj zajedničkoj »oficijelnoj platformi«, kako piše prof. Seabury.

Izlažući pojedine faze hladnoratovskog konflikta Seabury je iznio i osnovna područja na kojima su se odnosi između dviju strana posebno pogoršali. Ta na nekim mjestima detaljno izvršena analiza trebala je dati odgovor na pitanje: što je to bio »slobodni svijet« u vrijeme hladnog rata, kakve su bile mogućnosti i konkretna sredstva njegovog djelovanja, i na kraju, kakve su se reakcije očekivale na drugoj strani. U svo-

joj prvoj fazi (1947-1950) hladni rat je bio, po mišljenju prof. Seaburya, u isto vrijeme i konflikt i graditelj novog poretka u oba razdijeljena pola. U tom svjetlu on promatra unutrašnje odnose u obje strukture, s tim da je daleko veća pažnja poklonjena odnosima unutar atlantskog, odnosno zapadnog dijela. Kad pokušava osvijetliti odnose unutar tadašnjeg socijalističkog tabora, njegova analiza se gubi. Istina, autor je na nekoliko mjesta ukazao na nedostatak čvršćih stavova o sovjetskoj politici i nekim značajnim Staljinovim političkim potezima u Istočnoj Evropi, ali to ipak ne može umanjiti taj osjetni nedostatak. Prilično uopćeno razmatranje uloge Sovjetskog Saveza u istočnoevropskim zemljama, evropskog marksizma i njegovog stagniranja u vrijeme krutog staljinizma ne mogu zadovoljiti čitaoca koji traži šira obrazloženja.

Preko korejskog »vrućeg konflikta« u hladnoratovskoj situaciji dolazi Seabury na početke otupliivanja zategnutosti. Ali i ovoga puta analiza faktora koji su doveli do opadanja intenziteta konfrontacije prilično je sumarna. O stupnju relevantnosti pojedinih faktora može se, naravno, imati različito mišljenje, ali su neki od njih tako evidentni da ih je svakako trebalo posebno istaknuti.

Profesor Seabury konstatira da u toj relativno dugoj vremenskoj situaciji zaoštrenih međunarodnih odnosa i recipročnog neprijateljstva, ipak, nije došlo do pobjede niti do uzdizanja pobjednika. Štaviše, nijedna strana nije došla u pozicije da može očekivati pobjedu. Ne upuštajući se u ocjenu toga da li je recipročno neprijateljstvo u cjelini ili djelomično danas napušteno, bar o najvažnijim pitanjima međunarodnih odnosa, Seabury ipak želi istaknuti da su i nakon Staljinove smrti međunarodni odnosi zapadali u situacije bogate potencijalnim konfliktima (Suez, Berlin 1958, 1961, Kuba).

Seabury pravi razliku između Staljinove politike i sovjetske poststalinjske političke linije, ali ni uzroci ni opseg promjena stavova u SSSR-u nije jasnije određen. Autor kao da je želio na taj način, makar prećutno, ukazati da se bitno nije izmijenilo stanje, premda na drugom mjestu eksplicitno tvrdi da danas i SAD i SSSR imaju pragmatističko rukovodstvo, te da je ponašanje obje sile drukčije nego u prošlosti. Po našem mišljenju, bez detaljnog i svakako objektivnog prikaza sovjetske vanjske po-

litike, naročito nakon XX kongresa KP-SS, nemoguće je shvatiti međunarodne odnose, a posebno opadanje hladnoratovske zaoštrenosti. Situacija u današnjoj Evropi to najbolje ilustrira, što priznaje i Seabury kad tvrdi da je od nekadašnje scene hladnog rata Evropa postala danas centar popuštanja zategnutosti.

Zanimljivo je, međutim, jedno daljnje mišljenje američkog autora, koje se nadovezuje na tekuću američku agresiju u Vijetnamu. Smatrajući Vijetnam, a u širem smislu i čitavo područje Jugoistočne Azije, kao izvjesnu formu hladnoratovskog epiloga, on tvrdi da je politika NR Kine dovela danas do triangularne podjele svijeta i da se ranija bipolarna shema: Istok – Zapad, komunizam – kapitalizam, sasvim izmijenila. Mao Ce Tungovu permanentnu revoluciju postavio je autor kao najveću opasnost, koju treba suzbijati i na koju i on, poput niza američkih praktičara i teoretičara, želi primijeniti u cjelini politiku »containmenta«. Ipak, on ne želi sasvim izjednačiti današnju situaciju u Vijetnamu s poslijeratnom situacijom u Zapadnoj Evropi, ne zbog razlika u opasnosti, već u prvom redu zbog pozicija SAD. Na bazi zajedničkih crta, povezanosti sa zapadnoevropskim narodima (a svakako i obilnom ekonomskom pomoći, što je Seabury zaboravio) SAD su postale »silac »containmenta« u Evropi, bez protivljenja zapadnoevropskih država. Međutim, u Aziji SAD ne mogu dobiti tu podršku i pomoć azijskih naroda. U kontekstu posljednjih događaja na vijetnamskom bojištu prognoze Seaburya o uspostavljanju reda u Vijetnamu i eliminiranju Kine zbog kulturne revolucije, doimlju se u najmanju ruku kao veoma preuranjene. Uostalom, tretirajući čitav vijetnamski sukob kao dio hladnog rata u opadanju, a ne kao organiziran i jedinstven narodnooslobodilački pokret, Seabury nije ni mogao doći do drukčijih zaključaka.

Premda se s čitavim nizom zaključaka nije moguće složiti, ipak i pored toga ova knjiga predstavlja interesantnu osnovu za svakoga tko želi proučavati fenomen hladnog rata. Originalni sudovi, koji nastoje izbjeći već unaprijed fiksirana mišljenja, najveća su vrijednost tog rada. Istovremeno oni Seaburya prikazuju kao vrsnog poznavaoca međunarodnih odnosa s jednim nedostatkom – premalom dozom objektivnosti.

R. U.

VLADIMIR PROKOFJEV

Severnaja Evropa i mir

Moskva, 1966, str. 202

U vrijeme postepenih procesa popuštanja međunarodne zategnutosti i sporazumijevanja, nordijske zemlje nalaze se sve češće u centru pažnje. Bilo da se radi o isticanju potreba međunarodne kooperacije, zajedničkog djelovanja regionalnih mehanizama ili o ulozi malih država u međunarodnim odnosima – zemlje sjeverne Evrope navode se kao konkretni primjeri.

Sovjetski autor Vladimir Prokofjev, koji se već duže vremena bavi isključivo problemima nordijskog područja, prihvatio se napora da na jedan sistematski način izloži u osnovnim crtama značaj, ulogu i mjesto nordijskih zemalja u suvremenim međunarodnim odnosima. Polazeći od namjere da pruži što potpuniji prikaz odnosa i vanjske politike zemalja sjevernog regiona, Prokofjev je izabrao historijsku metodu iznošenja određenih činjenica i njihovog istovremenog analiziranja, što čitaocu koji se tek upoznae s tom problematikom svakako znatno pomaže.

No s druge strane, zbog opširnosti razdoblja, dinamike međunarodnih kretanja, unutrašnjopolitičke situacije i ograničenosti prostora piscu nije uvijek uspjelo održati ravnotežu između tih komponenti i posebno istaći one najrelevantnije činjenice. Razumljivo da prikaz međunarodnih političkih odnosa skupine zemalja ne može zamijeniti jedno djelo s čisto historijskim pretenzijama i odgovarajućom metodologijom, ali upravo rad takve vrste mora istaknuti najvažnije momente koji su od značaja za kreiranje vanjskopolitičke akcije u širim razmjerima.

Izlažući ukratko razvoj događaja na Sjeveru Evrope nakon II svjetskog rata, autor se posebno zadržao na naporima zapadnoevropskih država, a naročito SAD, da se stvori jedinstvena grupa udruženih zapadnoevropskih kapitalističkih zemalja. U tom svjetlu promatraju se vanjskopolitički potezi SAD i Velike Britanije u odnosu na Skandinaviju. Problemi ekonomskih veza, političke suradnje i na kraju neuspjela akcija oko stvaranja Skandinavskog odbrambenog saveza postavljeni su također u vezi sa sve

intenzivnijim procesima okupljanja snaga unutar zapadnog svijeta.

Premda su se s ekonomske tačke gledišta nakon rata nordijske zemlje našle u različitim situacijama, ipak je tješnje povezivanje sa zapadnim državama predstavljalo osnovnu komponentu njihovog vanjskopolitičkog djelovanja. I pored glasova koji su apelirali za neprihvatanje Marshallovog plana, a koji nisu dolazili samo od strane komunističkih partija, zemlje Skandinavije prihvatile su Marshallov plan kao efikasnu garanciju bržeg ekonomskog napretka. Suma dobivenih sredstava nije bila naročito velika (oko 650 milijuna dolara), ali su ta sredstva još više pomogla proces povezivanja Skandinavije sa zapadnoevropskim državama i posebno sa SAD.

Autor s pravom podvlači jačanje pozicija Sjedinjenih Država u skandinavskim zemljama i postepeno potiskivanje tradicionalno snažnih britanskih utjecaja, koji su odmah nakon rata bili posebno jaki u vojnim pitanjima. Medutim, od neuspjelog stockholmskog sastanka 1948. godine na kome je napuštena ideja o stvaranju skandinavskog odbrambenog saveza, proces povezivanja nordijskih zemalja (osim Finske) sa SAD se znatno ubrzao. Ali je sovjetski autor upravo na mjestu gdje je mogao i trebao da izvrši jednu širu analizu međunarodnih odnosa 1948-1949, dakle u vrijeme formiranja NATO-a, prilično jednostavno prešao preko niza kompleksnih pitanja koja su determinirala takvu situaciju. Suprotnosti između Švedske i Norveške o karakteru međunarodne organizacije s vojnim kompetencijama bile su znatno dublje i složenije nego što to iznosi Prokofjev. Razumljivo je da ekonomski stabilna Švedska, koja u II svjetskom ratu nije ni učestvovala, nije trebala američku pomoć ni vojno ni ekonomskog karaktera. Upravo stoga su i pozicije Švedske mogle ostati i dalje na principima neutralnosti i preferiranja nordijske suradnje i na vojnom planu. Danska i Norveška, a posebno Island koji je u toku rata postao snažna američka vojna baza, bili su u sasvim drukčijoj situaciji. Razbijene armije Danske i Norveške, osjetne ekonomske teškoće i na kraju nemogućnost da se od SAD dobije oružje ukoliko se ne prihvate direktno aranžmani sa Sjedinjenim Državama (Vandenbergova rezolucija) nužno su doveli i do sasvim druk-

čijeg postavljanja u diskusiji oko stvaranja Skandinavskog vojnog saveza.

U fazi opće polarizacije snaga spomenute zemlje nisu imale veće mogućnosti izbora. Pritisak vršen sa strane SAD tako je naišao na pogodno tlo. Upravo te momente trebalo je šire razmotriti naročito u vezi sa sve većim zaoštavanjem međunarodnih odnosa i intenziviranjem hladnoratovske konfrontacije. Osim toga, autoru koji poznaje skandinavске jezike i koji je bio u prilici da koristi dio originalnih materijala to sigurno ne bi bilo teško učiniti.

U posebnoj poglavlju iznosi se karakter veza, mjesto i značaj Danske, Norveške i Islanda u Atlantskom savezu. Prokofjev je naročito dobro informiran o oblicima vojne suradnje unutar NATO-a, zadacima koje u strateškim planovima imaju zemlje Sjevera i s rashodima koji se u pojedinim zemljama ulažu u vojne svrhe. Zbog toga čitavo ovo poglavlje obiluje bogatstvom materijala i često potpuno novim informacijama.

Suprotstavljajući članstvo u NATO-a politici Švedske, autor posebno podvlači da je neutralnost Švedske nakon II svjetskog rata dobila jednu novu karakteristiku, odnosno da je i Švedska, premda neutralna zemlja, započela trku u naoružanju. To je u praksi dovelo do situacije da se vojni rashodi Švedske ne razlikuju od identičnih rashoda zemalja članica NATO-a. U sadašnjoj situaciji čak 1/4 svih budžetskih rashoda ide na naoružanje. Švedska armija opremljena je najmodernijim oružjem i dok je 1949/1950. suma vojnih rashoda činila 960 milijuna kruna u 1965/66. ona se popela na 4152 milijuna kruna. Iznoseći pokušaje švedske desnice da poveže Švedsku s NATO-om, odnosno da se neprekidno održava i jača psihoza vojne pripremnosti, Prokofjev ipak nije u potpunosti objasnio korijene tog fenomena. Da li je u Švedskoj strah od tzv. opasnosti s Istoka još uvijek tako velik, radi li se o želji za potpunim povezivanjem sa članicama NATO-a ili je možda i na tom polju ekonomski interes švedske industrije vezan uz razvoj i modernizaciju švedske armije?

Ali i pored različite vojno-političke usmjerenosti, odnosno neutralnosti, zemlje Sjevera su našle i konkretne putove svoje korisne suradnje. Nordijski savjet predstavljan je i u knjizi Prokofjeva kao korisna forma i izraz napora koji su godinama ulagani da se stвори

tijelo koje bi moglo autoritativno inicirati i proširivati zajedničko djelovanje. Nakon izlaganja o strukturi i karakteru Nordijskog savjeta, Prokofjev poput niza ostalih pisaca konstatira da je taj mehanizam počeo jačati trenutkom ulaska Finske u punopravno članstvo, čime se svih pet nordijskih zemalja našlo povezano interparlamentarnim vezama. Ta specijalna nordijska institucija ne pokreće pitanja ekonomske, vojne niti čisto političke suradnje, ali je nesumnjivo da upravo takav stupanj povezivanja predstavlja optimalnu formu povezanosti. Pronalaženjem konkretnih putova dinamičnog djelovanja, razvijanjem suradnje i prijateljstva, Nordijski savjet nužno doprinosi usklađivanju određenih političkih i ekonomskih stavova. Najbolji primjer harmonične zajedničke akcije predstavlja nastup zemalja evropskog Sjevera na međunarodnoj areni, kao i regularne konsultacije o svim problemima od šireg zajedničkog interesa.

U posebnom dijelu autor se osvrnuo na suradnju nordijskih zemalja sa Sovjetskim Savezom, kao i na oblike tih veza. Po autorovu mišljenju od posebnog su značaja prijedlozi Sovjetskog Saveza koji su usmjereni na popuštanje zategnutosti na području Baltika i naponi da ta oblast postane primjer suradnje zemalja s različitim društveno-političkim uređenjem. Međutim, dosadašnji sovjetski prijedlozi, plan Rapackog, zatim plan Kekkonena o pretvaranju Sjevera u »bezatomsku« zonu nisu naišli na podršku skandinavskih zemalja-članica NATO-a. Motivirajući svoje neprihvatanje time da djelomično popuštanje zategnutosti u pojedinim evropskim regionima ne može voditi općem evropskom popuštanju, zemlje članice NATO-a otklonile su te projekte. Ali, kako i sam NATO proživljava izvjesnu evoluciju i s obzirom da u Danskoj i Norveškoj jačaju tendencije za vraćanjem pune samostalnosti na političkom planu izvan NATO-a, autor je trebao nešto više prostora posvetiti tim perspektivama razvoja odnosa, tj. mogućnosti da se nordijske zemlje u cjelini uključe u šire procese evropske suradnje i sporazumijevanja.

Na kraju autor daje detaljan pregled ekonomske i kulturne suradnje između Sovjetskog Saveza i nordijskih zemalja, koji ponovno sasvim izrazito potvrđuje tezu da je razvijanje korisnih odnosa moguće na principima miroljubive koegzistencije, bez obzira na različite poli-

tičke i ekonomske sisteme. Tempo porasta uzajamnih veza, prelaženje ranijih koncepcija o korisnosti takve suradnje, kao i povoljne daljnje mogućnosti, ostaju kao jedno uvjerenje da će rejon evropskog Sjevera i pored različitih stavova o najvažnijim političkim pitanjima današnjeg svijeta biti i dalje faktor jačanja evropske suradnje i proširenja uzajamnih veza. To je svakako i snažna garancija i doprinos općim naporima koji se danas ulažu da se interevropski dijalog ojača i da se pronađu konkretna područja suradnje između evropskog Istoka i Zapada.

U osvjetljavanju takvih mogućnosti i boljem upoznavanju nordijskih političkih stavova knjiga V. Prokofjeva svakako je značila određen prilog.

Radovan Uukadinović

Lj. D. Petrović: »Ekonomske, političke i vojni aspekti realizacije programa opšteg i potpunog razoružanja«

Beograd, 1967, str. 415

U našoj inače dosta oskudnoj izvornoj¹ ili prevodilačkoj literaturi o problemima razoružanja, knjiga diplomiranog ekonomiste Lj. D. Petrovića, potpukovnika JNA, zauzima značajno mjesto. Rado podvlačimo autorovu misao da »Razoružanje i problem svetske bezbednosti, tj. stabilnosti postojećih društveno-ekonomskih i političkih odnosa jedno je od najsloženijih pitanja...« (str. 10). Zato nas još više iznenađuje da »U ekonomskoj teoriji ne postoji danas celovito razmatranje uticaja vojne i ratne proizvodnje na društvenu reprodukciju« (str. 12).

Prvo poglavlje (»Opšta istorija i teorija razoružanja« str. 17-151) unatoč svom naslovu više je historijskog i informativnog negoli teoretskog karaktera. U uvodu je istaknuta impresivna činjenica da je za posljednjih približno 5.000 godina čovječanstvo živjelo u miru samo 292 godine, da se od 3.200 god. p. n. e. do danas odigralo 14.513 ratova ili ratnih sukoba i poginulo 3.640.000.000

¹ Posebnu pažnju sigurno zaslužuje doktorska teza Jovana Petrovića obranjena na Ekonomskom fakultetu u Beogradu (1965. god.) pod naslovom »Ekonomske-politički aspekti razoružanja«.

ljudi, ili više nego što iznosi današnji broj stanovništva Svijeta. Historijski aspekt pitanja autor promatra u tzv. religioznoj, humanističkoj, pacifističkoj i realističkoj epohi i navodi niz primjera pokušaja pacifikacije i razoružanja – to su između ostaloga indijski »Principi mira« iz III st. p. n. e., »Pax Romana«, »Pax Dei« (IX st.) »Program svjetskog mira« (1023. god.), ideje Saint Simona o »Evropskoj konfederaciji« i dr.

Novije doba (godina 1766) zabilježilo je i prvi službeni prijedlog o djelomičnom razoružanju, kada je Austrija predložila Pruskoj smanjenje vojnih efekti-va u obje zemlje. U XIX st. uspjelo se sprovesti demilitarizaciju nekih područja (Velika Jezera),² javljaju se pacifistička društva (»The society for the Promotion of Permanent and universal peace«, Vel. Britanija 1816. god.), ali je razumljivo da je pojava imperijalizma imala posve različito značenje posljedice.

Nastojanja i poslije I i II svjetskog rata također su bila praktički bezuspješna ili su imala ograničeno značenje – to vrijedi i za Vašingtonski ugovor iz 1922. god. (ograničio je pomorsko naoružanje velikih sila), Moskovsku konferenciju o razoružanju 1922. god., djelatnost Društva naroda i Međunarodnu konferenciju o razoružanju – u Zenevi 1932. god. Hladni rat poslije II svjetskog rata nije pogodio razoružanju, iako su napori nastavljeni i dalje (Bandungška konferencija, konferencija »Svijet bez bombi« – Gana 1962, Moskovski sporazum o djelomičnoj zabrani nuklearnih pokusa i dr.). Ovo poglavlje završava razmatranjem jugoslavenskih stavova o razoružanju.

Iako pretežno informativnog karaktera, ovaj prvi dio knjige ima i nekoliko zanimljivih ideja koje na žalost nisu razrađene – zanimljivo je mišljenje da najreakcionarnije snage održavajući umjetno stvorenu ratnu psihozu, nameću socijalističkim zemljama visoke vojne izdatke usporujući njihov ekonomski rast što im omogućava da zadrže svoj primat u proizvodnji i životnom standardu (str. 14).

Drugo poglavlje (»Uojni rashodi kao faktor usporevanja privrednog rasta«, str. 152–172) bavi se pitanjem troškova i ratnim budžetima naročito u SAD, SSSR-u i Jugoslaviji. Autorova izlaga-

nja dopunjuje i niz tabelarnih priloga. Međutim, tek u slijedećem poglavlju (»Ratovanje kao proces opšte (javne) potrošnje i njegove materijalno-ekonomske, socijalno-istorijske i društveno-političke posljedice«, str. 173–249) autor zalazi dublje u ekonomska pitanja promatrajući ratnu privredu, proizvodnju i potrošnju, autarkiju, strateške sirovine, značenje nauke, razvoj atomskog, nuklearnog i raketnog oružja. Rat utječe i na dirigirano privredno planiranje pri čemu se navode karakteristike niza država (SAD, Njemačka, Velika Britanija, SSSR, Italija itd.). Kao posebne mjere ratne ekonomike razmatraju se i ratni zajmovi kao i mjere racioniranja.

»Ratna proizvodnja i društvena reprodukcija« (str. 250–290) je naslov poglavlja koje ima u najvećoj mjeri izražen teoretski karakter – izneseni su stavovi Marksa, Engelsa, Lenjina, Kautskog, R. Luxemburga, Manuilova, Grossmana i drugih, a nisu izostavljeni niti naši autori – R. Stojanović, R. Davidović.

I slijedeće poglavlje (»Osnovne karakteristike i specifičnosti vojne organizacije i služba u vojsci kao neproduktivni utrošak društvenog fonda radnog vremena« (str. 290–318) razmatra neke teoretske aspekte (Engels, Marx, Smith). Vojnska je važan ekonomski faktor kao opći i specifični potrošač, ali i proizvođač čiji proizvodi mogu imati i civilnu namjenu. Posebno je značajan i naučno-istraživački rad.

U poglavlju »Osnovni ekonomski, politički i vojni problemi u vezi sa razoružanjem« (str. 319–352) autor razmatra rješenja problema razoružanja koja prvenstveno pretpostavljaju suradnju s ekonomskim naukama. Posebno pitanje bit će likvidacija vojne imovine i preorijentacija vojne industrije i građevinarstva na civilne potrebe, kao i zapošljavanje demobiliziranog ljudstva, nedostatak tražnje koju inače zadovoljava civilna proizvodnja, problemi vanjske trgovine i dr. Specijalno se to odnosi na SAD i njezine partnere u tzv. »off shore« poslovima. Funkcioniranje privrednog života u nekim kapitalističkim državama (naročito SAD) danas je teško zamislivo u uvjetima opsežnijeg razoružanja. Zato je upravo iz SAD potekla poslije II svjetskog rata doktrina »Progres kroz naoružanje« koja je stekla pristalice naročito u razdoblju hladnog rata, trke u naoružanju itd. Samo rat i novo naoružanje mogu osigurati zapo-

* Autor, na žalost, šire ne razmatra suvremene probleme oko demilitarizacije Antarktika i prijedloge stvaranju denukleariziranih zona u Svijetu.

slenost i profite, naravno, samo do određenog stupnja kako to pokazuju najnovija reagiranja u privredi SAD u vezi s vijetnamskim ratom. Afirmacija doktrine »Progres kroz naoružanje« razumljiva je iz niza razloga – »Sračivanje državnog i vojnog aparata sa industrijskim i financijskim kapitalistima dostiglo je u SAD fantastične razmjere, a ono vodi svoje poreklo još iz doba II svjetskog rata« (str. 347). Mnogobrojni najviši vojni komandanti (generali Bradley, Mac Arthur i dr.) došli su na rukovodeće položaje u industriji, i svojim vezama oni osiguravaju kompanijama značajne narudžbe za potrebe armije.

Poglavlje »Efekti sredstava oslobođenih opštim i potpunim razoružanjem za ekonomski rast država i životni standard naroda« (str. 353–373) sadrži zanimljiva razmatranja o mogućim koristima koje bi slijedile iz razoružanja jer u suvremenim uvjetima vojni rashodi terete za vrijeme rata nacionalni dohodak i sa 70%, a u vrijeme mira prosječno sa oko 10%. Autor smatra da bi iz vojne službe moglo biti oslobođeno 25 milijuna ljudi i 80 milijuna radnika u vojnim i pratećim industrijama koje bi, naravno, morale doživjeti svoju preorijentaciju. Povišenje općeg standarda svakako bi bilo očito – računa se da po jednom stanovniku godišnje SAD danas koriste za vojne potrebe 240 dolara, a SSSR 200 dolara. Prema proračunu sovjetskih ekonomista iz 1962. god. u prvoj polovici XX st. utrošeno je za vojsku i naoružanje toliko sredstava da bi to bilo dovoljno da se cjelokupnom stanovništvu Svijeta može 50 godina davati besplatno kruh ili izgraditi 500 milijuna stanova. (str. 355).

»Model procesa rekonverzije i njegov metodološki postupak« (str. 374–395) je poglavlje u kojem autor pokušava ukazati na praktične i moguće putove za rješenje problema razoružanja – najvažniji je svakako prijedlog o svjetskoj konferenciji za razoružanje iz 1964. god.

Na kraju slijede »Zaključci«, koji, međutim, predstavljaju ipak samo rezime ranije iznesene materije.

Dosta opsežna knjiga D. Petrovića treba da bude zabilježena kao vrijedan i zanimljiv prilog navedenoj problematici. Knjiga je više informativna negoli teoretska, vrlo sadržajna i s obiljem podataka, pisana sistematično i sa uvijek potrebnim historijskim pregledom. Posebno značenje daju joj opsežno citirana

literatura i izvori i sa Istoka i Zapada. Veći broj tabela predstavlja vrijedan dokumentacioni materijal.

Radovan Pavić

Simon Kuznets: »Economic Growth and Structure«

W. W. Norton & Company,
New York, 1965.

Knjiga poznatog američkog ekonomiste, profesora harvardskog univerziteta S. Kuznetsa, »Ekonomske rast i struktura« zbirka je eseja iz kompleksne i aktualne tematike ekonomskog rasta, a tretira širok rang problema vezanih uz ekonomski rast kako u razvijenim tako i u nedovoljno razvijenim zemljama. Knjiga sadrži dvanaest eseja od kojih je većina objavljena u razdoblju od 1956. do 1964. god. u časopisu čikaškog univerziteta »Economic Development and Cultural Change«, gdje je uz eseje dat u prilogu bogat statistički materijal na kojem je autor bazirao niz svojih zaključaka i teorijskih hipoteza. U ovoj je knjizi taj statistički prilog uglavnom izostavljen.

Iako su eseji pisani u razdoblju od deset godina, koje je bilo obilježeno intenzivnim porastom interesa za probleme ekonomskog rasta kao i značajnim razvojem na području teorije rasta, oni predstavljaju prilično homogenu i konsistentnu cjelinu. Ali ne može se poreći svakom od njih poseban doprinos osvjetljavanju pojedinih aspekata ove kompleksne problematike, pa prema tome svaki esej za sebe može korisno poslužiti svakom onom koji proučava pojedina pitanja iz domena teorije i politike ekonomskog rasta.

Generalno uzevši, eseji ukazuju na širok spektar promjena do kojih dovi ekonomski rast u strukturi jedne prirede. Prva dva eseja uvode čitaoca u okvir analize ekonomskog rasta i prezentiraju njegove temeljne teorijske postulate, dok preostalih deset sadrže razmatranja pojedinih aspekata procesa ekonomskog rasta, odnosno razmatranja o utjecaju i implikacijama pojedinih relevantnih faktora (stanovništva, po-

ljoprivrede, distribucije dohotka itd.) na ekonomski rast razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja.

Prvi esej pod naslovom »Prema teoriji ekonomskog rasta« sadrži pregled bitnih teorijskih elemenata za postavljene jedne cjelovite teorije ekonomskog rasta, kakva po Kuznetsovu mišljenju još ne postoji. Stoga on ovdje daje rezime postojećih teorijskih spoznaja i zaključaka koji proističu iz dosada izvršenih fragmentarnih analiza na području teorije ekonomskog rasta.

Izlaganja su koncentrirana oko analize temeljnih faktora ekonomskog rasta i trendova njihova kretanja. S tim u vezi date su: karakteristike porasta stanovništva, trendovi kretanja nacionalnog dohotka, promjene u industrijskoj strukturi zemalja, trendovi kretanja u formaciji kapitala, u međunarodnim tokovima radne snage, dobara i kapitala. Pod ekonomskim rastom autor razumijeva stabilan porast dohotka per capita praćen porastom stanovništva. Takav stabilan porast u ovim veličinama bio je u razvijenim zemljama omogućen posljednjih decenija u mnogome ekspanzijom fonda stečenih i primjenjivanih znanja u raznim oblastima ekonomskog života. U kontekstu autor inzistira na neprocjenjivoj vrijednosti kapitala sa držanog u intelektualnim resursima razvijenih zemalja, koji im upravo i omogućavaju porast dohotka per capita čak i uz smanjenje stope materijalne akumulacije.

Pri formuliranju teorije ekonomskog rasta neophodno je, prema autoru, imati u vidu četiri aspekta i razmatrati ih u njihovoj stalnoj interakciji, a to su: 1) porast stanovništva, 2) porast u »rezervama« znanja, 3) dugoročno prilagodavanje procesa rasta ekonomskim i drugim potencijalima unutar jedne zemlje i 4) međunarodni ekonomski odnosi kooperativni ili konfliktni) sa drugim zemljama. Svestrano i povezano razmatranje ovih aspekata dalo bi ne samo fundus teoriji ekonomskog rasta već bi i nosiocima ekonomske politike unutar jedne zemlje omogućilo donošenje adekvatnih odluka u pogledu ubrzanja tog procesa.

U eseu »Razmišljanja o ekonomskom rastu modernih zemalja« autor nastavlja s razradom pitanja teorijskog karaktera iz ove oblasti. Svoja razmišljanja prezentira u tri dijela: prvi se odnosi na

tzv. vannacionalne potencijale ekonomskog rasta, drugi, na probleme koji se unutar jedne zemlje javljaju pri eksploataciji postojećih materijalnih i radnih resursa u cilju intenziviranja procesa rasta, a treći, analizira djelovanje međunarodnih odnosa na ekonomski rast. Dok se izlaganja u posljednja dva dijela kreću u okviru problema datih u prvom eseu (o analizi internih i eksternih uvjeta rasta) analiza vannacionalnih potencijala ekonomskog rasta ukazuje na značaj primjene naučnih otkrića koja su podjednako pristupačna (ili bar to treba da budu) svim zemljama svijeta. Ali autor ne zaboravlja napomenuti ne samo problem nedovoljnog iskorištavanja postojećeg fonda znanja u razvijenim zemljama već potcrtava tendenciju koncentriranja tog fonda u ekonomski vodećim zemljama.

Analizu pojedinih aspekata ekonomskog rasta Kuznets započinje esejem »Promjene stanovništva i agregatni output«. Težište je analize ovdje stavljeno na pozitivan doprinos rastućeg stanovništva procesu ekonomskog rasta u razvijenim zemljama, koji mnogostruko dolazi do izražaja kroz proizvodno-potrošačku i »akumulativnu« funkciju stanovništva. Međutim, moglo se očekivati, s obzirom na autorov uvod u kojem ističe da se suvremena demografsko-ekonomska literatura bavi pretežno problemima koje porast stanovništva stvara u nerazvijenim zemljama, da će on ukazati i na moguće pozitivne doprinose rastućeg stanovništva za ekonomski rast tih zemalja, što je iz ovog rada izostalo.

Karakteristike procesa suvremene industrijalizacije u njenim ranim stadijima autor prezentira u eseu »Ekonomske zahtjevi moderne industrijalizacije«, koji je posebno zanimljiv za ekonomsku politiku onih nerazvijenih zemalja koje se upravo nalaze u početku razvojnog stadija. Suvremena industrijalizacija postavlja u svom ranom stadiju četiri bitna zahtjeva: 1) postizavanje određenog stupnja produktivnosti u glavnim vanindustrijskim oblastima (poljoprivreda i transport) nužnog da pomogne razvoj industrijskih oblasti, 2) postojanje odgovarajućeg obujma i strukture kapitalnih dobara i radne snage zahtijevanih kvalifikacija, 3) postojanje potrebnog obujma platežno-sposobne potražnje za proširenje ekonomskih okvira domaćeg tržišta i za pod-

sticanje domaće proizvodnje novih do tada neupotrebljivanih proizvoda i 4) postojanje određenog broja »poduzetničkih talenata« – nosilaca ključnih odluka u privredi. – Budući da se ne može očekivati da jedna zemlja raspolaže u ranom stadiju razvoja svim ovim faktorima, autor preporuča, mobiliziranje vlastitih materijalnih i ljudskih resursa za ispunjenje prvog zahtjeva, dok za ostvarenje preostala tri treba da posluži uvoz kapitala i stručnjaka iz razvijenijih zemalja, makar i uz uvjet političkih ili drugih obaveza.

Dok su u radu »Regionalni ekonomski trendovi i životni standard« dati u glavnom poznati pokazatelji o proširenoj jazi između razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja u razdoblju nakon II svjetskog rata, rad »Sadašnje nedovoljno razvijene zemlje i karakteristike rasta u prošlosti« predstavlja interesantnu komparativnu analizu razlika u bitnim ekonomsko-društvenim obilježjima između nerazvijenih zemalja i razvijenih u njihovoj preindustrijskoj etapi razvoja. Autor ističe da je faza industrijalizacije započela u sadašnjim nerazvijenim zemljama u sasvim drugačijim društveno-ekonomskim uvjetima, nego što je svojevremeno bio slučaj u razvijenim zemljama, te njegova analiza pokazuje da se nikako ne može očekivati da nerazvijene zemlje ponove put razvoja razvijenih zemalja. Nasuprot svima onima koji ističu da su sadašnje nerazvijene zemlje u pogledu ekonomskog razvoja u boljem položaju nego što su svojevremeno bile razvijene zemlje, zbog činjenice da svoj ekonomski razvoj započinju u eri ekspanzije naučno-tehničkih inovacija, Kuznets ističe da su ove baš zbog te činjenice u relativno težem položaju. Uvjerljiv argument za ovu tvrdnju predstavlja činjenica: da nedovoljno razvijene zemlje nemaju ni materijalnih na ljudskih resursa koji bi im omogućili aplikaciju najsvremenijih proizvodnih sredstava. – Dok iskustvo ekonomskog razvoja većine sada razvijenih zemalja, po mišljenju Kuznetsa, nije naročito instruktivno za razvoj zemalja u razvoju, iskustvo ekonomskog razvoja Japana moglo bi poslužiti nizu azijskih zemalja kao primjer vrijedan pažnje.

»Primjedbe na Take-off« je polemička rasprava autora s prof. Rostowom, protagonistom teorije stadija razvoja. Primjedbe Kuznetsa pogađaju srž Ro-

stowljeve teorije stadija razvoja, te predstavljaju ne samo argumente protiv redosljeda stadija već su naročito usmjerene protiv Rostowljeve tvrdnje da je stadij »take-off« svojstven svakoj privredi koja otpočinje razvoj. Iz ove rasprave proizlazi – da Kuznets odbacuje interpretaciju teorije ekonomskog rasta kao teorije stadija, koju je u nizu svojih radova prezentirao Rostow.

U eseju »Ekonomski rast i doprinos poljoprivrede« autor polazi od konstatacije da doprinosi jednog sektora ekonomskom rastu treba razmatrati kroz njegovo multidimenzionalno djelovanje na razvoj privrede kao cjeline. Bitan doprinos poljoprivrede procesu ekonomskog rasta autor vidi s jedne strane u njenom doprinosu tržištu (osiguranje potrebnih količina prehrambenih proizvoda za nepoljoprivredno stanovništvo i za izvoz), a s druge strane u njenom doprinosu povećanju faktora (radne snage i kapitala) u nepoljoprivrednim oblastima. Ovdje je data detaljna deskripcija svestranog doprinosa poljoprivrede ranoj etapi industrijalizacije, ali nedostaju sugestije za rješavanje niza problema koji zahvaćaju poljoprivredu u kasnijim fazama ekonomskog razvoja.

Posebno mjesto u ovoj knjizi zauzimaju dva eseja koja se odnose na analizu distribucija dohotka od njegovih nosilaca i to u razvijenim i nedovoljno razvijenim zemljama. U eseju »Ekonomski rast i dohodovna nejednakost« autor naglašava da se radi o veoma gruboj analizi, jer su zahtijevani statistički podaci veoma oskudni i prilično neadekvatni. Centralna tema je ispitivanje karakteristika i tendencija dugoročnih promjena u distribuciji ličnih dohodaka razvijenih i nerazvijenih zemalja, te smjer kretanja nejednakosti u distribuciji dohotka u toku ekonomskog razvoja. Analizirajući godišnje podatke o distribuciji dohotka za razdoblje nakon I svjetskog rata za SAD, V. Britaniju i Njemačku, te za Indiju, Ceylon i Puerto Rico u periodu nakon 1945. god., autor zaključuje da postoji tendencija smanjenja raspona nejednakosti u dohodnoj distribuciji razvijenih zemalja i to potkrepljuje kvalitativnom analizom faktora koji u literaturi protivurječe ovom njegovom zaključku. Isto tako konstatira postojanje tzv. »dugog vala« u kretanju dohodovne nejednakosti spomenutih razvijenih zemalja koji je obilježen širenjem nejednakosti

u fazi transformacije predindustrijskog društva u industrijsko, te sužavanjem u fazi intenzivnog ekonomskog razvoja, pa na bazi ovakvog kretanja prognozira dalje sužavanje raspona u distribuciji dohotka razvijenih zemalja. Što se tiče nejednakosti u distribuciji dohotka u nerazvijenim zemljama, autor se zadovoljava konstatacijom da su one nešto veće nego u razvijenim zemljama, ali se ne upušta u ispitivanje uzroka takve pojave.

Analiza nejednakosti u distribuciji dohotka u ovim grupama zemalja data je u eseju »Nejednakosti u distribuciji dohotka po veličini« analizirajući raspon između primalaca najnižih i najviših dohodaka. Utvrdivši da su ovi rasponi veći u distribuciji dohotka nerazvijenih zemalja, autor zaključuje da je u ovim zemljama u odnosu na razvijene veći stupanj nejednakosti dohodaka. Međutim, zaključak je izveden samo na bazi veličine raspona varijacija u distribuciji dohotka prve i druge grupe zemalja, a ako se iz tih distribucija eliminiraju gornji i donji kvintil, u tom se slučaju javlja u distribuciji dohotka razvijenih zemalja veća nejednakost. Autor, doduše, zapaža ovaj fakat, ali iz njega ne izvlači zaključak da je stvarna nejednakost dohodovne distribucije, ukoliko se iz razmatranja izuzme raspon varijacije kao poznata nepogodna mjera disperzije, veća u razvijenim zemljama.

Preciznu i statističkim materijalom bogatu analizu »dugih valova« Kuznets je započeo u eseju »Bilješke o karakteristikama ekonomskog rasta u SAD«, a detaljno ju je prezentirao u poznatom eseju »Dugi valovi u porastu stanovništva i uz to vezane ekonomske varijable«. »Dugi valovi« u kretanju stanovništva uvjetovani su odgovarajućim valovima u kretanju nataliteta, mortaliteta i migracionog salda. U razdoblju od 1870. do 1956. god. kretanje stanovništva u SAD opisalo je tri »duga vala« (svaki u trajanju otprilike 20 godina), na koje su u razdoblju do 1930. god. jači utjecaj imala imigraciono-emigraciona kretanja, dok u razdoblju nakon 1930. god. znatno veću važnost dobijaju komponente prirodnog kretanja stanovništva u vezi s ograničavanjem imigracije. Ovi valovi u kretanju stanovništva vezani su uz odgovarajuća kretanja niza ekonomskih veličina uzročno-posljedičnim odnosom. Populaciono »senzitivnim« ekonomskim veličinama autor smatra npr. tokove potrošačkih roba per ca-

pita, izgradnju stambenih objekata, izgradnju cesta i objekata javnih komunikacija i sl. Autor je grafički prikazao odgovarajuće kretanje ovih ekonomskih veličina s kretanjem ukupnog stanovništva, i ukazao na još neke međudnose demografsko-ekonomskih varijabli. Sam autor naglašava da se ekonomsko-društvena vrijednost ispitivanja ovih »dugih valova« sastoji u tome što se i u buduće može očekivati njihovo prolongirano kretanje, i to ne samo u demografsko-ekonomskim fenomenima u SAD već i u nizu drugih zemalja za koje su izradene odgovarajuće studije koje pokazuju prisutnost takvih kretanja u njihovim privredama.

Zbirka eseja S. Kuznetsa, i pored nekih iznijetih nedostataka, izvanredno je vrijedan doprinos teoriji ekonomskog rasta, osvjetljavanju njenih različitih historijskih aspekata, te pridonosi mogućnostima primjene njenih pojedinih postulata u proizvodnoj politici pojedinih zemalja. Knjiga je veoma instruktivna za sve one koji se bave problematikom ekonomskog razvoja. Eseji koji su u njoj sabrani nose pečat ekonomsko-historijskih, ekonomsko-demografskih, socioloških i uza sve to temeljito argumentiranih rasprava o promjenama koje nastaju u strukturi jedne privrede na raznim stadijima njenog ekonomskog razvoja; oni su pretežno rezultat kvalitativno-kvantitativne i komparativne analize, predstavljaju detaljnu deskripciju postojećih gledišta o pojedinim pitanjima ekonomskog rasta, te sadrže iscrpna autorova razmišljanja o tim pitanjima. Na taj se način S. Kuznets i ovom knjigom predstavio kao velik poznavalac ekonomske literature, kao vješt polemičar te kao istaknut stvaralac na području suvremene ekonomske znanosti.

Alica Wertheimer-Baletić

MILOŠ NIKOLIĆ

Samoupravljanje za koje se borimo

*Radnički univerzitet
»Novi Beograd«, 1967, str. 262*

Kao što se već iz naslova može zaključiti u ovoj knjizi govori se o samoupravljanju. Nije tu, međutim, riječ o konkretnim situacijama i stvarnim do-

stignućima samoupravljanja nego o sagledavanju globalnih društvenih kretanja u našoj zajednici koji su otvoreni dosadašnjim samoupravnim razvitkom našeg društva. Prema tome, da se poslužimo autorovim riječima: »Sve o čemu ovde pišemo ne predstavlja stvarnost onakvu kakva ona danas jeste u pojedinim sredinama, već onu stvarnost koju smo tek počeli da izgrađujemo kao moguću i koju ćemo izgraditi ukoliko se za nju borimo«.

Nije nimalo lak zadatak da se uočavajući konkretnu i ne tako dugotrajnu praksu samoupravljanja izvuku njene osnovne zakonitosti i na njihovim osnovama sazda jedna vizija budućeg samoupravljačkog društva. Prije svega, tu prijeto opasnost da se pobjegne u ne-realnosti ili pak da se ustukne pred mnogim problemima, i da samim tim izlaganje bude necjelovito, parcijalno, odnosno svedeno na samo neke elemente za koje se već sad mogu izvući određeni zaključci.

Svjesan toga autor ove knjige već u uvodu ističe težinu problema i naglašava da je u tekstu učinjen *pokušaj* cjelovitog i koherentnog prikaza teoretske koncepcije samoupravljanja, odnosno teoretskog razmatranja socijalizma, jer po njegovom sudu »celovita teorija samoupravljanja i nije ništa drugo do teorija socijalističkog preobražaja društva u pravcu komunističke zajednice ljudi«. Zatim ističe da taj pokušaj može doživjeti mnoge prigovore, utoliko prije što je na više mjesta morao zauzimati vlastite stavove o stvarima koje teoretski još nisu raščišćene itd.

No, bez obzira na to, autor se upustio u analizu i ovu aktualnu problematiku razmatra u četiri poglavlja koja nose slijedeće naslove: Uloga i značaj samoupravljanja u socijalizmu; Prva razvojna faza samoupravljanja – samoupravljanje kao politička institucija; Druga razvojna faza samoupravljanja – samoupravljanje kao osnovni društveni odnos socijalizma; i Samoupravna organizacija društva.

Navedena četiri poglavlja predstavljaju prvi dio knjige, jer je u drugom dijelu dat izbor tekstova iz radova klasika marksizma i domaćih autora, koji se odnosi na problematiku samoupravljanja. Vrlo dobrom kompozicionom prezentirane citate autor je povezo s izlaganjem u prvom dijelu, tako da oni šire

objašnjavaju i dopunjuju njegovo razmatranje, čemu pridonosi i sama sistematizacija citata, koja je izvršena na isti način kao i kod samog izlaganja. Pored toga uz svaki citat dat je i prikladan naslov, čime je omogućeno i njihovo samostalno korištenje.

U prvom poglavlju izloženi su stavovi o socijalizmu, kao prelaznoj etapi, nižoj fazi komunizma; zatim, dugom historijskom revolucionarnom periodu borbe starog s novim; i na kraju, kao onom periodu društvenog razvitka koga »istovremeno karakterišu neki elementi društvenog kretanja tipični za društveno-ekonomske formacije i svesna revolucionarna akcija«.

U jednom odjelku ovog poglavlja autor raspravlja o neposrednim i historijskim interesima radničke klase i smislu postojanja komunističke partije kao avangarde radničke klase. Polazeći od poznatih Marxovih i Engelsovih stavova iz »Komunističkog manifesta autor zaključuje da proletarijat koji je nastao pojavom i razvojem kapitalističkog načina proizvodnje, i čije je društveno biće također određeno temeljnim proizvodnim odnosom – kapitalom, teži da proleterskom revolucijom razori kapitalistički proizvodni odnos, kapitalističko društvo, »a time i svoje vlastito društveno biće, sebe kao klasu«.

Ovdje se nesumnjivo nameće pitanje da li proletarijat rušeći kapitalistički način proizvodnje ruši i svoje »društveno biće, sebe kao klasu«, ili je to tek zadatak kojem proletarijat mora pristupiti nakon osvojene političke pobjede. Nema spora, jer to i sam pisac knjige na drugom mjestu navodi, da je društveni položaj radničke klase, kako u kapitalizmu »tako i u celom prelaznom periodu objektivna negacija datih društvenih odnosa koji su karakterisani klasnom podelom društva, a, pre svega, društvenom podelom rada i ostalim odnosima i institucijama koje iz nje proizilaze, i to negacija sa stanovišta jednog besklasnog društva u kome neće biti podela rada i svih njenih posledica«. Iz toga pak proizilazi da je ukidanje društvene podjele rada zadatak kojeg tek treba ostvariti, i da njegovom ostvarivanju radnička klasa može pristupiti tek nakon toga što je postala vladajuća snaga društva.

Čini nam se da je upravo kod razmatranja društvene podjele rada autor

nedorečen i da njegovo razmatranje nije dovedeno do kraja. Naime, kad govori o podjeli rada, neupućen čitalac, a knjiga je njima najviše i upućena, ne može zaključiti o čemu se zapravo tu radi. Da li o tome da ćemo u budućem društvu svi raditi sve, ili pak o tome da se ukine ona društvena podjela rada zbog koje je netko, kao što su to rekli klasici marksizma, prisiljen da stalno boravi u »carstvu nužnosti«, dok je istovremeno drugi stalno u »carstvu slobode«, što drugim riječima znači: da je onaj prvi prisiljen da pored svoje prirodne potrebe rada snosi i tuđu, i na stvaranje takvog društva u kome će svaki radno sposoban pripadnik društva snositi svoju prirodnu potrebu rada.

Ako se na to misli, a mi u to vjerujemo, jer se iz ostalih autorovih stavova to može izvesti, onda je na ovom mjestu to trebalo adekvatno izložiti. Utoliko prije, jer i pored jasnih stavova klasika u našoj teoriji ovo još uvijek nije izvedeno na čistac.

U drugom poglavlju prikazan je proces uspostavljanja samoupravljanja kod nas, od njegovih početaka pa do danas. Tu, a i u kasnijem izlaganju, autor se posebno osvrće na komunu i iznosi stavove o komuni do kojih je došao Marx analizirajući rezultate Pariske komune.

Treće poglavlje posvećeno je analizi druge razvojne faze samoupravljanja – samoupravljanju kao osnovnom društvenom odnosu socijalizma. Govoreći o transformaciji radničke klase, pisac knjige iznosi i razloge koji ga rukovode da napusti taj pojam i na njegovo mjesto stavi termin radni ljudi. Po njegovom mišljenju »promene u društvenom biću radničke klase« do kojeg dolazi »pod uticajem samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa« prati i promjena u društvenom položaju ostalih socijalnih grupacija, tako da dolazi do jedinstvenog »procesa sjedinjavanja svih društvenih delatnosti u jedinstveni proces društvenog rada«. Taj proces je »omogućen i pokretan razvojem samoupravljanja i socijalističkom raspodelom prema radu«, i on »dovodi do određenog izjednačavanja društvenog položaja svih onih ljudi, odnosno društvenih grupacija koje su neposredno udružene u okviru samoupravnih odnosa«. Na taj način izvodi dalje autor zaključak »svi oni svoj materijalni položaj i svoje uzajamne odnose zasnivaju na vlastitom ra-

du, i to radu koji je društveno valoriziran, pre svega kroz sam proces društvenog rada«, da bi na kraju zaključio da na taj način »pojam radni čovek u sistemu samoupravljanja izražava upravo ovu činjenicu, jer svi ljudi obuhvaćeni samoupravljanjem i socijalističkom raspodelom prema radu žive od svog rada i na bazi njega grade svoje društvene odnose, tako da su oni doista radni ljudi«.

Takvu koncepciju ne možemo prihvatiti, prije svega što to znači napuštanje marksističke teorije proizvodnog i neproizvodnog rada, zatim – jer se njome zamagljuje primarni i historijski interes radničke klase, o kojem je već prije bilo riječi, i na kraju zbog toga što sadašnja praksa samoupravljanja kod nas – a to je ta etapa u kojoj je samoupravljanje osnovni odnos socijalizma – ne pruža elemente za takav zaključak. Da je on izveden u četvrtom dijelu gdje se govori o samoupravnoj organizaciji društva na bazi povezivanja udruženih proizvođača, društva visoke razvijenosti proizvodnih snaga i društva u kojem je došlo do ekonomskog oslobođenja rada, ne bismo imali prigovora. Međutim, budući da to nije slučaj, ne možemo a da se ne složimo takvim zaključkom. Smatramo da se samo na jednom višem stepenu razvijenosti proizvodnih snaga i njima pripadajućih društvenih odnosa zasnovanih na samoupravljanju, može govoriti o »sveopćem« proizvodnom radu i ukidanju rada za druge. S time se, dakako, ne smije povezivati društvena korisnost ili nekorisnost nečijeg rada. Jer, i proizvodan rad može biti društveno nekoristan, kao što i neproizvodan rad može biti itekako društveno koristan, pa prema tome i društveno validan. Između proizvodnog i korisnog rada, odnosno neproizvodnog i nekorisnog rada, ne smiju se staviti znakovi jednakosti jer ti pojmovi imaju različitu sadržinu, o kojoj se mora, voditi računa.

Na kraju da zaključimo – ova je knjiga namijenjena najširem krugu čitalaca koji se kroz razne seminare u radničkim i narodnim sveučilištima upoznavaju s koncepcijom i ciljevima samoupravljačkog društva, pa prema tome i s konkretnim dostignućima samoupravljanja kod nas, i ona im to upoznavanje treba da olakša. Mislimo da će taj zadatak i pored primjedaba koje smo dali uspješno izvršiti.

Ulatko Mileta

VEČESLAV HOLJEVAČ

»Hrvati izvan domovine«

*Matica hrvatska, Zagreb, 1967. god.
Izvanredno izdanje*

Radovi o migracijama Hrvata su brojni. Međutim, prvi pokušaj kompleksne obrade kvantitativnih i kvalitativnih osobina iseljenog hrvatskog stanovništva u evropske i prekomorske zemlje, prezentiran je tek knjigom Večeslava Holjevača, »Hrvati izvan domovine«, koja sadrži oko 370 strana i bogat statistički, grafički i foto-dokumentacioni materijal. Uz razradu osnovnih demogeografskih osobina hrvatskog iseljeničtva, autor je iscrpno prikazao razvoj njihovog društvenog, političkog, ekonomskog, kulturnog i prosvjetnog života po pojedinim imigracionim žarištima. Posebna pažnja posvećena je ocjeni i značenju doprinosa iseljenika borbi naroda Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Zanimljiv je, i za naše prilike vrlo aktualan, prikaz o najnovijim tendencijama kretanja našeg stanovništva van granica SFRJ.

U prvom dijelu knjige dat je pregled migracionih kretanja stanovništva s područja hrvatskog etnikuma od 15. stoljeća pa sve do početka drugog svjetskog rata. Zavisno od uzroka i intenziteta iseljavanja izdvojena su tri karakteristična razdoblja: prvo do kraja 18. stoljeća, drugo od početka 19. stoljeća pa do prvog svjetskog rata i treće nakon toga. Osnovni uzrok masovnih emigracija i depopulacije pojedinih naših krajeva su turska prodiranja u prostor Jugoistočne Evrope. Konstantno napredovanje Turaka od 15. do kraja 17. stoljeća izaziva permanentnu pravnu i političku nesigurnost, velike ekonomske nedaće na okupiranim područjima, što sve stimulira iseljavanje. Prema nekim procjenama u tom razdoblju oko četiristo tisuća Hrvata napustilo je svoju domovinu naseljujući se u prostoru današnje Mađarske, Austrije, Italije, Čehoslovačke i Rumunije. Kao posljedica takvog stanja su velike izmjene nacionalnog sastava stanovništva. Na mjesta iseljenih Hrvata dolazi novo, pretežno srpsko stanovništvo. Slični proces događa se nakon zauzimanja ovih krajeva od strane Austrije, koja naseljava Nijemce, Slovake, Čeha i Mađare. Znatna kretanja hrvatskog stanovništva u tom vremenskom intervalu uzrokovana su i izrazito gospodarskim

razlozima. Potakle su ih seljačke bune i protivreformacija i uglavnom su usmjerene u prekomorske zemlje.

Svakako, najveće emigracije vezane su za drugu polovicu 19. i početak 20. stoljeća. Stoga je razumljiva iscrpna analiza razvoja emigracije u to vrijeme. Dobro je istaknuto da joj je osnovni podsticaj bio – teške ekonomske prilike i političko ugnjetavanje. Trebalo je, međutim, ukazati da su ti opsežni pokreti stanovništva bili uvjetovani i nekim isključivo prirodnim i demografskim faktorima. Velika biološka dinamika stanovništva krških krajeva uz prirodni nedostatak dovoljno obradive površine povećala je agrarnu prenapućenost. Takvu situaciju pogoršala je i filoksera, koja je krajem stoljeća uništila vinograde, jedan od osnovnih izvora egzistencije stanovništva, naročito u Primorju. Sve to pospjelo je proces napuštanja zemlje i ne mogavši se zaposliti izvan poljoprivrede, višak agrarnog stanovništva se iseljava.

SAD koje u to vrijeme doživljavaju značajan gospodarski prosperitet predstavljaju najjače atraktivno žarište imigracije iz evropskih zemalja. Iseljavanje, koje se vrši u organizaciji velikih američkih poduzeća i brodarskih kompanija, najčešće je ilegalno, pa se ne mogu dobiti tačniji podaci o stvarnoj snazi tih migratornih kretanja. Osim toga, do kraja 19. stoljeća ne postoji gotovo nikakva službena statistička dokumentacija o iseljavanju. Službena evidencija o migracijama uvedena je u Hrvatskoj i Slavoniji 1898. god., a u SAD godinu dana kasnije. Prema tim podacima u razdoblju od 1899. do 1913. god. iselilo se 205.425 osoba. Istovremeno samo se 41.760 osoba vratilo u domovinu. Interesantno je da za isti period dokumenti parobrodarskih društava pokazuju daleko veći broj iseljenika iz naših krajeva, čak 527.235 osoba. Službena statistika SAD bilježi da je u periodu od 1900–1909. god. bilo 226.434 useljenih osoba s teritorija Hrvatske i Slavonije. Tome treba dodati značajnu emigraciju Hrvata s područja Dalmacije, koji prema nekim proračunima čine oko 50% iseljenog hrvatskog stanovništva u razdoblju pred prvi svjetski rat. Iako službene austrijske statističke govore samo o 58.175 iseljenih, njihov je broj daleko veći. Značajno je da je u promatranom razdoblju s obalnog područja i otoka Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre iseljeno oko 350.000

stanovnika. Tako velike razlike između službenih podataka i procjena mogu se objasniti masovnim ilegalnim iseljavanjem. Uzimajući u obzir sve te podatke, autor zaključuje da se realna brojka iseljenika do prvog svjetskog rata s područja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kreće oko 500 tisuća.

Najjača područja iseljavanja su Dalmacija, bivša Zagrebačka, Modruško-Riječka i Ličko-Krbavska županija. U profesionalnoj strukturi to je pretežno poljodjelsko stanovništvo. Značajno je da je preko 65% svih stanovnika bilo u dobnim skupinama najpovoljnijim za reprodukciju stanovništva i rad – od dvadeset do četrdeset godina. Čak 40% emigranata bilo je nepismeno.

Nakon prvog svjetskog rata migracije našeg stanovništva se nastavljaju, ali sad pod promijenjenim uvjetima. Do daljeg iseljavanja dolazi zbog neriješenih nacionalnih, društvenih, ekonomskih i pravnih pitanja u novo stvorenoj državi SHS. S područja Hrvatske¹ iselilo se od 1921. do 1939. god. oko 104 hiljade stanovnika. Povratnika u istom periodu bilo je oko četrdeset sedam tisuća. Najveći broj seli iz Dalmacije i Hrvatskog primorja. Tradicionalne zemlje imigracije, prema kojima je bio do tada upućen najveći broj naših iseljenika, uvodi u to vrijeme restriktivne mjere, pa se sada traže nova područja za naseljavanje.

Na kraju prvog dijela rada posvećenog razvoju iseljavanja dat je tabelarni pregled emigracije u periodu između dva svjetska rata.

U drugom, i ujedno najobimnijem, dijelu razrađena je problematika našeg iseljeničtva po najvažnijim imigracionim žarištima. Najveća pažnja posvećena je pri tom stanovništvu jug. porijekla koji žive u SAD, gdje ih živi oko devetsto tisuća. Preko 50% toga broja čine Hrvati. U nizu podataka o zanimanju iseljenika dobro je ilustriran razvoj njihovog ekonomskog i socijalnog položaja.

U daljem izlaganju autor opširno analizira osobine društvenog, kulturnog, prosvjetnog i političkog života naših iseljenika. Humanitarne organizacije odigrale su jednu od nاپozitivnijih uloga. Najaktivnija među njima bila je snažna sveopća organizacija »Hrvatska bratska zajednica« osnovana još 1894. god. u Pittsburghu. Uz svoju primarnu zadaću

potporne organizacije, ona je odigrala izvanredno pozitivnu ulogu u aktivnoj pomoći borbi jugoslavenskih naroda za nacionalno oslobođenje. Za kulturno-prosvjetne organizacije vezan je rad pjevačkih i tamburaških društava, folklornih ansambla i sokolskih udruženja.

Političke organizacije razvile su se kao izraz interesa za događaje u domovini. Među najvažnije spada »Jugoslavenski socijalistički savez« osnovan 1911. god. u Pittsburghu. Osim spomenute osnovana je 1912. god., također u Pittsburghu, politička organizacija »Hrvatski savez« čiji je osnovni zadatak bio potpora borbe u domovini. Poslije rata prilike u Jugoslaviji i ekonomsko-političke teškoće iz SAD potakle su progresivne snage na nastavljanje aktivnosti radničkog pokreta. Na polju nacionalno-političkog rada javlja se intenzivna aktivnost kao odraz nezadovoljstva hrvatskog iseljeničtva s državnim uređenjem Jugoslavije. Događaji u domovini 1929. god. naročito su pogodovali snažnijem pokretu nacionalne svijesti. Stvara se nova organizacija »Hrvatsko kolo«. Međutim, jedinstvo kod iseljenika, zbog različitih ideoloških stavova, nije postignuto.

Najbolji izvor za proučavanje i ocjenjivanje života Hrvata u SAD je njihova publicistička djelatnost.

Drugo najvažnije imigraciono žarište Hrvata u Sjevernoj Americi je Kanada. Useljavanje naših ljudi u taj prostor je nešto mlađeg datuma. Manji broj i velika dispergiranoost iseljenika uvjetovalo je da se među njima nije razvio tako intenzivan društveni i politički život kao u SAD. Organizacije su im pretežno humanitarnog i kulturno-prosvjetnog karaktera.

U Latinsku Ameriku Hrvati u najvećem broju sele između dva svjetska rata. Prema podacima za 1939. god. u Latinskoj Americi živjelo je oko dvjesto pedeset tisuća Jugoslavena, od toga 80% Hrvata, pretežno iz Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre. Taj broj još više se uvećao velikom imigracijom neposredno nakon drugog svjetskog rata.

S obzirom na specifične društveno-ekonomske i političke prilike u prostoru Latinske Amerike naši iseljenici su postigli relativno velike uspjehe na gospodarskom polju. Preduvjeti za okupljanje u društveno-političke, kulturno-prosvjetne aktivnosti su bili znatno slabiji nego u Angloamerici. Kao i drugdje i ovdje

¹ Banovina Hrvatska.

se kao prvi oblici organiziranog rada javljaju potporne organizacije. Radnički pokret je slab zbog opće ekonomske nerazvijenosti tog područja u koji relativno kasno prodire moderna kapitalistička proizvodnja. Geografska izoliranost utjecala je da u političkom životu dođe do izražaja neobaviještenost o događajima u starom kraju. To, a i veliki priliv ekstremnih fašističkih elemenata nakon rata, pridonijelo je u novije vrijeme razvoju jake antinarodne, desničarske, pa čak i profašističke orijentacije jednog dijela našeg iseljenništva. Značajan je, međutim, i rad progresivnih organizacija na nacionalno-političkom planu za vrijeme prvog i drugog svjetskog rata.

Jake kolonije naših iseljenika razvile su se između dva svjetska rata u Australiji i Novom Zelandu, gdje ih prema najnovijim procjenama živi oko osamdeset tisuća. Razvili su u skladu sa svojim potrebama dosta jak društveni i kulturno-prosvjetni život.

Afrika je kontinent s najmanjim brojem naših emigranata. Naseljeni su uglavnom u Egiptu i Južnoafričkoj Republici.

Za razliku od prekomorske emigracije iseljavanje u pojedine zemlje Evrope je mlađeg datuma. Do nje dolazi u periodu nakon prvog svjetskog rata kada veliki broj naših ljudi odlazi na rad u Njemačku, Francusku, Belgiju, Holandiju i Luxemburg. Ta emigracija ima uglavnom privremeni karakter. U svim zemljama koje naseljavaju, razvijaju nacionalne iseljeničke organizacije.

Velike razmjere ima iseljavanje našeg stanovništva u Tursku. Iseljenička struja naročito je pojačana nakon drugog svjetskog rata zbog vjerskih razloga.

U trećem dijelu knjige dat je sažet pregled razvoja aktivnosti naših iseljenika u borbi naroda Jugoslavije u NOB-u. Iako je, kako ističe autor, u početnoj fazi, naročito u Južnoj Americi, zbog nedovoljne informiranosti o stvarnom stanju i događajima u domovini, bilo podijeljenosti u nacionalnom i političkom smislu, važno je da su se naši iseljenici u kritičnim danima čvrsto opredijelili za antinacističku borbu. Premda nije postignut jedinstven stav o zbivanjima u Jugoslaviji, jedinstven je bio istup u odnosu na borbu protiv fašističkih sila i osude rada jugoslavenske kraljevske izbjegličke vlade. Uporedo s političkom organiziralo se prikupljanje i

materijalne pomoći. Iako nije vođena evidencija, prema procjenama ta je pomoć iznosila četiristo miliona dolara.

U narednom dijelu knjige razrađena je problematika hrvatskog stanovništva koje živi u susjednim zemljama. To su pretežno potomci Hrvata izbjeglih pred Turcima. Najveći broj ih se naselio na teritoriju bivše Ugarske, naročito u Bačkoj i Baranji. Bunjevačke i šokačke naselbine su najbrojnije. Njihov razvoj prikazan je u realnim okvirima i predstavljajući koncizan izvod najznačajnijih momenata u njihovoj historiji do kraja prvog svjetskog rata. Trianonskim granicama veći dio ih je ušao u sklop jugoslavenske države. Znatni broj ih je, međutim, ostao i nadalje u okviru Mađarske gdje su u razdoblju između dva svjetska rata bili izloženi proganjanjima i mađarizaciji. Poslije 1945. god. položaj im je poboljšana i omogućen im je razvoj kulturnog i prosvjetnog života. Danas u Mađarskoj živi oko sto tisuća Hrvata.

Druga jaka iseljenička struja Hrvata naselila je granično područje Austrije prema Mađarskoj, tzv. Gradišće. Od početnih sto pedeset tisuća, zbog stalnog demografskog regressa uvjetovanog asimilacijom, njihov broj se sveo na oko šezdeset tisuća. Relativno im je jak kulturno-prosvjetni život.

Na teritoriju Čehoslovačke i Rumunjske žive manje skupine iseljenih Hrvata.

Jača emigracija zabilježena je u Italiju. Počeci joj sežu u 13. i 14. stoljeće. Novija iseljavanja vezana su za 19. stoljeće i za period nakon drugog svjetskog rata. Poratna emigracija u početku je iz vjerskih i političkih a kasnije iz gospodarskih razloga. Posebnu pažnju u okviru ovog poglavlja autor poklanja prikazu položaja Hrvata na području Istre u periodu talijanske dominacije.

U zaključnom dijelu rada autor je dao pregled i ocjenu najnovijih migracionih kretanja hrvatskog stanovništva. U uvodu on sumira apsolutnu vrijednost sveukupne emigracije od 15. stoljeća na ovamo i iznosi niz interesantnih podataka. Prema procjenama danas u svijetu živi oko 2.150.000 Jugoslavena, od toga 1.500.000 Hrvata. Treba, međutim, napomenuti da su u te aproksimacije uzete u obzir i druga i treća generacija naših iseljenika, ne poklanjajući pri tom dovoljnu pažnju procesu asimilacije, stoga se ti podaci moraju primiti s krajnjim oprezom. Zatim je prikazao novije tendencije ekonomske emigracije. Ona je

za razliku od prijeratnog perioda usmjerenjena uglavnom u zapadnoevropske zemlje gdje je naših ljudi krajem 1965. god. bilo na privremenom radu oko 300 tisuća. Emigranti su pretežno iz već tradicionalno emigracionih krajeva, Dalmacije, Hrvatskog zagorja, Like, Korduna i Banije. Preovlađuju nekvalificirani radnici, ali zabilježen je relativno visok postotak iseljenih i s visokom školskom spremom. Njemačka je zemlja u kojoj je koncentriran najveći broj naših radnika, zatim slijede Francuska, Austrija itd. Osnovni uzrok iseljavanja su teže mogućnosti zapošljavanja, ali velik značaj ima i tradicija.

Analizirajući uzroke emigracije, autor je dobro zaključio da problem iseljavanja treba rješavati ekonomskim mjerama i to tako da administrativne mjere budu u skladu s ekonomskim zahtevima, jer u protivnom može doći do negativnih ekonomskih i društveno-političkih posljedica. Rješenje pitanja leži u materijalnoj osnovi gospodarstva zemlje i stupnju razvoja samoupravnih odnosa. Kretanje radne snage van granica naše zemlje valja shvatiti kao normalnu pojavu suvremenog društva i kao jedan od oblika međunarodne suradnje. Iako

u svim svojim vidovima nije najpovoljnija, ona je neizbježna, na današnjem stupnju našeg razvoja. Treba da se uloženi naponi za otklanjanje uzroka emigracije, ali isto tako valja regulirati međunarodnim sporazumima položaj jugoslavenskih radnika u inozemstvu.

Na kraju treba primijetiti da u djelu, naročito u demografskoj interpretaciji nije postignuta dovoljna preglednost, što donekle otežava razumijevanje migratornih kretanja. Izvodi zaključaka pri analizi raznih izvora podataka često nisu dovoljno dokumentirani. To se odnosi na niz podataka o broju naših iseljenika u pojedinim zemljama, a posebno na podatke o broju Hrvata koji žive u Austriji, Mađarskoj i Rumuniji. Dio priloženog statističkog materijala stoga gubi mnogo na značenju.

U cjelini uzevši, knjiga Većeslava Holjevca predstavlja vrijedan prilog o problematici našeg iseljeničtva. Ona može poslužiti kao osnova daljeg istraživanja na tom području, a koristit će i širem krugu naše javnosti, koji se želi upoznati s tim za naš narod vrlo specifičnim oblikom kretanja tokom njegove historije.

Adrija Bognar

